

УДК 274(=161.2):325.51]:35.075.2"1970/1980"
 DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.18>

Паска Б.В.

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

ЗАХОДИ КДБ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ (КІНЕЦЬ 1970-Х – ПОЧАТОК 1980-Х РР.)

Метою статті є аналіз форм і методів діяльності Комітету державної безпеки (КДБ) проти українських дисидентів у місцях позбавлення волі наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. Завданнями дослідження виступають розкриття основних напрямів роботи КДБ у виправно-трудових колоніях і на засланні; характеристика механізмів ідеологічного та психологічного тиску на політв'язнів; визначення наслідків репресивних заходів для подальшого функціонування дисидентського руху в Україні. Основою джерельної бази статті є розсекречені матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), а також спогади ув'язнених дисидентів. Методологічною основою статті виступили принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Автор приходить до висновку, що наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. радянська каральна система застосовувала до українських дисидентів у місцях позбавлення волі досить широкий спектр репресивних заходів, які поєднували прямий фізичний і психологічний тиск із прихованими агентурно-оперативними методами. КДБ прагнув максимально ізолювати лідерів руху, дискредитувати їх серед однодумців, спровокувати внутрішні конфлікти та схилити до публічного каяття. Незважаючи на масштабний тиск, українські дисиденти демонстрували високий рівень стійкості, організовували колективні й індивідуальні акції протесту, що сприяло збереженню традицій ненасильницького опору та поширенню національно-визвольних ідей. Наслідки репресивних заходів для дисидентського руху були суперечливими. З одного боку, посилення ізоляції, агентурні операції та системний тиск призвели до зменшення масштабів організованої діяльності, утворення атмосфери взаємної підозри та зниження можливостей для координації опору. З іншого боку, саме досвід спротиву в умовах таборів і заслання сформував моральний авторитет дисидентів, підготував нове покоління правозахисників і став одним із ключових ідейних засад майбутніх демократичних перетворень в Україні.

Ключові слова: український дисидентський рух, радянський режим, Комітет державної безпеки (КДБ), політичні в'язні, репресії, виправно-трудові колонії.

Постановка проблеми. Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. радянська каральна система розгорнула системні репресії проти українського дисидентського руху. Особливої актуальності набуває дослідження специфіки діяльності Комітету державної безпеки (КДБ) у місцях позбавлення волі, де зосереджувалися провідні представники руху опору. Саме там радянська влада намагалася зламати їхню волю через ізоляцію, тиск, агентурно-оперативні комбінації та примусове «перевиховання». У науковій літературі ця тема висвітлена фрагментарно, переважно в контексті загальної політики державних репресій, тоді як окремі механізми роботи спецслужб у колоніях залишаються недостатньо дослідженими. Це зумовлює потребу в ґрунтовному аналізі

методів КДБ та форм опору українських дисидентів у місцях несвободи.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Загальне становище українських дисидентів в умовах ув'язнення в радянських тюрмах і колоніях, а також на засланні неодноразово висвітлювалося у працях дослідників Георгія Касьянова [15], Юрія Данилюка та Олега Бажана [11], Бориса Захарова [13], Ярослава Сека [22], Василя Деревінського [12]. Привертає до себе увагу стаття О. Бажана [1], у якій розглянуто обставини перебування інакодумців у виправно-трудових колоніях (ВТК), психіатричних лікарнях закритого типу, простежено різні сторони досвіду індивіда в екстремальній ситуації. Заходи КДБ щодо припинення протестної активності політичних в'язнів

у 1970-х рр. детально розглянуто у праці Богдана Паски [17]; специфіку використання спецслужбою оперативних і профілактичних методів вивчено в інших статтях цього ж автора [18; 19]. Основою джерельної бази виступили доповідні записки й інформаційні повідомлення керівництва українського республіканського КДБ, які адресувалися партійним лідерам, та зосереджені у ф. 16 Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) [2–10]. Також під час написання статті використовувалися матеріали мемуарів і спогадів учасників дисидентського руху про своє перебування за ґратами [14; 20; 24].

Мета статті – проаналізувати форми і методи діяльності КДБ проти українських дисидентів у місцях позбавлення волі наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. До завдань дослідження відносимо розкриття основних напрямів роботи КДБ у виправно-трудових колоніях і на засланні; характеристику механізмів ідеологічного та психологічного тиску на політв'язнів; визначення наслідків репресивних заходів для подальшого функціонування дисидентського руху в Україні.

Виклад основного матеріалу. Одним із ключових завдань каральних органів радянського режиму в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР) у 1970-х рр. було повне придушення будь-яких проявів опозиційної активності українського дисидентського руху. Досить поширеним було використання судових методів боротьби проти учасників руху спротиву. Зокрема, масштабна хвиля затримань відбулася з ініціативи Комітету державної безпеки (КДБ) в 1972–1973 рр., в результаті чого за ґратами опинилися кілька десятків найбільш активних дисидентів (Іван Світличний, Євген Сверстюк, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Ірина та Ігор Калинці, Іван Гель, Михайло Осадчий, Микола Плахотнюк, Зіновій Антонюк, Олександр Сергієнко та ін.). Арешти і судові процеси продовжувалися і в наступні роки й активізувалися після створення легальної правозахисної організації – Української гельсінської групи (УГГ) – у другій половині 1970-х рр. Зокрема, в 1977 р. працівники КДБ заарештували членів-засновників Групи Миколи Руденка, Олексі Тихого, Миколи Матусевича, Мирослава Мариновича та Левка Лук'яненка, а протягом 1979–1981 рр. в місцях позбавлення волі опинилася абсолютна більшість її активних учасників.

При цьому засудження дисидента не означало припинення здійснення проти нього таємних заходів КДБ оперативного та поперед-

жувально-профілактичного спрямування. Інакше, як правило, продовжували спротив в умовах перебування у виправно-трудових колоніях (ВТК) через проведення протестних голодувань, відмову виходити на примусові роботи, написання і передачу на волю документів, спрямованих проти радянського режиму. Завданнями КДБ у роботі з політв'язнями було «повне перевиховання» учасників руху, їх «ідейне роззброєння», змушення до написання покаєльних заяв, співпраці з каральними органами, повна ізоляція від дисидентського середовища на волі, а також дискредитація інакодумців [17, с. 238].

Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. більшість українських політичних в'язнів перебували у Дубравній (Мордовська Автономна Радянська Соціалістична Республіка (АРСР)) та Скальнинській (Пермська обл., Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (РРФСР)) виправно-трудових установах (ВТУ). До активної роботи із дисидентами залучалися як працівники місцевих управлінь КДБ, так і сили й можливості українського республіканського КДБ. Зокрема, протягом жовтня 1976 – жовтня 1977 рр. у ВТК виїжджали 17 оперативних працівників КДБ при Раді Міністрів УРСР, які провели більше ста профілактичних бесід із ув'язненими, брали участь у роботі із завербованою агентурою. Також за погодженнями із партійними органами для попереджувально-профілактичної роботи з українськими політв'язнями було скеровано 5 спеціалізованих груп, у складі яких були кваліфіковані лектори, передовики виробництва, «ідейно роззброєні» націоналісти [2, арк. 105].

У січні 1978 р. голова українського республіканського КДБ Віталій Федорчук звітував Першому секретарю Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ) Володимирі Щербицькому про роботу трьох пропагандистських груп з УРСР, які виїжджали в Дубравне та Скальнинське ВТУ протягом другої половини 1977 р. Представники управлінь КДБ Дніпропетровської, Львівської та Івано-Франківської обл. провели «виховну» роботу із 86 ув'язненими. У результаті окремі з них виступили перед співкамерниками із засудженням своєї попередньої громадської діяльності, виступили проти «провокаційної діяльності Мороза, Геля, Караванського та інших екстремістів». Тим не менше, провідні українські дисиденти І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Чорновіл, І. Гель, а також Дмитро Квецько, Василь-Іван Шовковий, Микола Слободян, Петро Саранчук, Василь Долішній та ін. проявили твердість переконань та

не пішли на контакт із кадебістами. У бесідах із учасниками пропагандистських груп в'язні звертали увагу на необґрунтованість їх засудження, заявляли про відмову від радянського громадянства в знак протесту, говорили про намір добиватися після звільнення дозволу на виїзд за кордон [3, арк. 106–107].

У квітні 1979 р. керівництво КДБ УРСР звітувало в Москву, що «заходи щодо розробки об'єктів справи «Блок» тісно поєднуються зі здійснюваною під керівництвом 5-го Управління КДБ СРСР спільно з місцевими УКДБ агентурною і профілактичною роботою щодо ув'язнених односторонців» [4, арк. 89]. Протягом жовтня 1977 – квітня 1979 рр. до політичних ВТУ виїжджали 11 оперативних працівників КДБ УРСР, 4 пропагандистські групи; ними було проведено 103 індивідуальні бесіди, 5 тематичних вечорів, 9 спеціальних лекцій. Окремі політв'язні «старшого покоління» з числа учасників оунівського підпілля, які відсиділи вже декілька десятиліть, під час бесід із учасниками пропагандистських груп пішли на каєття та «визнання провини», із них двоє погодилися виступити з відповідними заявами у пресі, інші двоє – погодилися негласно співпрацювати зі спецслужбою. В'язень на прізвище Островський, відповідно до звітів КДБ, «розкався», а також почав підмовляти до такого кроку засуджених Д. Квецка та І. Калинця. Тим не менше, абсолютна більшість дисидентів в ув'язненні продовжили спротив адміністрації колоній через організацію групових голодувань, відмову виходити на роботу, підготовку документів протестного характеру. Після відбуття на заслання І. Світличного, І. Калинця, О. Сергієнка ініціативу в організації спротиву перебрав Євген Пронюк, Євген Сверстюк, Василь Романюк, Микола Руденко, Олексій Тихий, Левко Лук'яненко [4, арк. 89–91].

Протягом 26 травня – 2 червня 1979 р. відбулася чергова поїздка пропагандистської групи у Скальнинське ВТУ (Пермська обл.). У її складі були представники громадськості Київської та Волинської обл. – письменник А. Гижа, помічник прокурора Київської обл. В. Тесленко, доцент Луцького педагогічного інституту Н. Бурчак, передовики виробництва, працівники КДБ. Вони провели 30 індивідуальних бесід із політв'язнями (зокрема, з Василем Лісовим, Євгеном Пронюком, Миколою Матусевичем, Мирославом Мариновичем та ін.), 9 лекцій за участю більше 150 ув'язнених, декілька вечорів запитань та відповідей, демонстрували пропагандистські документальні фільми й фотомонтажі. Практично

жодних реальних результатів роботи група не показала. Навпаки – дисиденти М. Матусевич, М. Маринович, Є. Лісовий, В. Марченко, Є. Пронюк, колишні оунівці Дмитро Верхоляк, Малаженський, Демчишин, Яценя продемонстрували значний рівень стійкості. Під час зустрічей із пропагандистами вони відкрито заявляли про утиски суверенних прав України під владою радянського режиму, здійснювану політику зросійщення, нищення української мови й культури, «вперто відстоювали націоналістичні переконання». Зрештою, керівництво КДБ УРСР прийняло рішення під час подальшої профілактичної роботи в місцях позбавлення волі основну увагу приділити індивідуальній роботі з політв'язнями [5, арк. 227–229].

Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. було активізовано намагання КДБ шляхом профілактичних бесід за участю керівництва спецслужби схилити окремих політв'язнів до припинення акцій протесту в ув'язненні. Протягом жовтня 1976 – жовтня 1977 рр. з цією метою бл. 30 засуджених «українських націоналістів» було етаповано в слідчі ізолятори УКДБ на території УРСР; працівники спецслужби звітували про певні успіхи – М. Осадчого, Д. Шумука, В. Лісового та Б. Ребрика нібито вдалося схилити до відмови від участі в протестному русі у ВТК. Із числа політв'язнів було завербовано агентів «Косова», «Біланчука» та «Христенка», які, за словами керівництва КДБ, надавали спецслужбі цінну інформацію про стан справ в політичних колоніях [2, арк. 105–106]. Протягом жовтня 1977 – квітня 1979 рр. до слідчих ізоляторів КДБ УРСР з метою «перевиховання» етапувалися 16 українських політв'язнів [4, арк. 90].

Заходи профілактичного характеру використовувалися в тому числі проти окремих дисидентів, які були піддані репресіям за статтями Кримінального кодексу (КК) УРСР побутового характеру, і знаходилися в колоніях для кримінальних злочинців. Зокрема, у серпні 1979 р. керівництво КДБ звітувало про результати попереджувально-профілактичної роботи з інакодумцем Іваном Русиним, який був засуджений 8 червня 1977 р. народним судом Московського р-ну м. Києва за сфабрикованою справою про розкрадання державного майна, службову підставу і посередництво при передачі хабаря (ст. 84, ч. II, 172 і 19–170, ч. I). Опісля його направили у ВТК-93 у Миколаївській обл. УРСР, де І. Русин працював на розробці кам'яних кар'єрів. Після «вжитих через офіційні можливості і оперативні джерела заходів виховного характеру» вже у квітні 1978 р. дисидент звернувся до адміністрації

ВТК із заявою про перегляд своєї поведінки та поглядів, попросивши надати йому можливість зустрітися з представниками органів КДБ. Оперативники спецслужби зуміли встановити довірливі відносини із його дружиною та активно її використовували з метою впливу на політв'язня. Зрештою, в бесідах із працівниками КДБ І. Русин частково розповів про свою дисидентську діяльність, а також підготував проєкт статті з засудженням власної поведінки. Як результат, 6 липня 1979 р. за клопотанням адміністрації ВТК Казанковський районний суд Миколаївської обл. прийняв рішення про умовно-дострокове звільнення політв'язня із подальшим його використанням на будовах народного господарства; дисидента було скеровано на примусові роботи в м. Білу Церкву Київської обл. У заяві від 12 липня 1979 р. І. Русин запевняв у тому, що повністю припинив усі зв'язки з дисидентським середовищем: «Я щиро усвідомив, засудив свої злочинні дії й повністю порвав з минулим. До старого повернення більше ніколи не буде...» Тим не менше, працівники КДБ неодноразово припускали, що в'язень міг використати зв'язки зі спецслужбою для власної вигоди з метою скорочення терміну, а перевиховання не було настільки щирим і повним. Тому планувалося продовжити виховну роботу з І. Русиним з метою його остаточного «ідейного роззброєння», а ситуацію зі звільненням використати для внесення розбрату в дисидентське середовище [6, арк. 203–205].

У вересні 1981 р. до Києва зі Скальнинської ВТУ привезли одного з лідерів УГГ, письменника Олеся Бердника (був репресований у 1979 р.), якого намагалися переконати виступити з покальною заявою в радянській пресі. Контроль за поведінкою ув'язненого працівники КДБ здійснювали через внутрішньокамерного агента «Боровика» й оперативну техніку. Із дисидентом регулярно проводили «виховні бесіди»; з метою посилення психологічного тиску використовували його дружину, із якою оперативники підтримували оперативний контакт. Для ламання волі О. Бердника до спротиву йому спеціально організували побачення із мамою і сестрою. Тим не менше, в'язень обрав досить оригінальну тактику поведінки. Намагаючись справляти враження, що він розкаюється та засуджує свою «злочинну» діяльність, О. Бердник не збирався виступати проти інших дисидентів, не приховував симпатій до політв'язнів Л. Лук'яненка, В. Стуса й М. Руденка. Водночас агенту КДБ він признався, що свій публічний виступ у разі помилування має намір побудувати

таким чином, щоб не зачепити ідейні переконання однодумців. Фактично, на думку керівництва КДБ, О. Бердник «залишився на ворожих позиціях» та не піддався на посилений тиск із метою повного «перевиховання». Подальшу роботу з дисидентом працівники КДБ планували проводити у напрямку його компрометації перед однодумцями та діаспорою, одночасно здійснюючи заходи щодо стримування ув'язненого від участі у протестному русі за ґратами [7, арк. 329–331]. Хоча в 1981 р. волю до спротиву дисидента не вдалося зламати, за три роки, у 1984 р., він таки не витримав морального тиску і публічно відмовився від своїх переконань [23, с. 51]. Це був єдиний випадок, коли працівникам КДБ вдалося домогтися покального виступу в пресі від учасника УГГ.

У листопаді 1981 р. В. Чорновіл, який перебував в ув'язненні у Якутській АРСР, сам подав письмове клопотання із просьбою зустрітися з представниками КДБ УРСР. Під час відповідних зустрічей дисидент заявив про намір припинити будь-яку опозиційну діяльність та «пошук шляхів повернення до нормального життя». Як свідчить доповідна записка В. Федорчука на адресу В. Щербицького від 25 грудня 1981 р., В. Чорновіл повідомив працівнику спецслужби про свою роль і участь у виготовленні перших номерів самвидавного часопису «Український вісник» на початку 1970-х рр., перерахував 17 підготовлених ним за останні чотири роки програмних документів дисидентства, «висловив готовність за умов гарантії особистої безпеки в майбутньому повідомити органам КДБ також й іншу цінну інформацію про націоналістичну діяльність за його участі». Відмовившись від покального виступу в ЗМІ, В. Чорновіл не виключив його в майбутньому, проте тільки після задоволення його прохання про умовно-дострокове звільнення та зняття останньої судимості (за сфабрикованою справою про «спробу зґвалтування»). Наполегливо просив сприяти його можливому переведенню на будови народного господарства по завершенню 1/3 терміну ув'язнення та обіцяв після позитивного вирішення цього питання повністю припинити підготовку і передачу за кордон самвидавних документів та іншу громадську активність. Тим не менше, керівництво КДБ не побачило реальних доказів «ідейного роззброєння» В. Чорновола. Роботу із політв'язнем планувалося продовжити з метою його схиляння до публічного засудження своєї та інших дисидентів громадської діяльності й подальшої компрометації перед однодумцями і «закордонними оунівськими центрами».

На початку 1982 р. його планували етапувати до Києва, і в залежності від результатів проведеної профілактичної роботи керівництво КДБ розглядало можливість звільнення В. Чорновола з ув'язнення та його використання у «контрпропагандистських заходах» [8, арк. 139–142]. Наприкінці вересня 1983 р. його умовно звільнили й скерували на випробувальний термін у селище Покровське Орджонікідзевського р-ну Якутської АРСР на цегельний завод [12, с. 118]. Очевидно, працівникам КДБ таки вдалося на певний час призупинити громадську активність інакходумця. На новому робочому місці йому максимально ускладнювали можливості займатися розумовою працею, і В. Чорновіл у грудні 1984 р. у заяві начальнику місцевого райвідділу КДБ погрожував відновити свою участь у створенні самвидаву [24, с. 695–696].

Протягом 1977–1979 рр. керівництво українського республіканського КДБ неодноразово звітувало партійним лідерам та кремлівському центру про вдалу спецоперацію щодо розколу середовища українських політичних в'язнів у Дубравній ВТУ на дві ворогуючі групи (лідерами однієї були Данило Шумук, Михайло Осадчий, Василь Романюк, Богдан Ребрик, а іншої – Валентин Мороз, Іван Гель, Святослав Караванський) [17, с. 236]. Відповідні заходи здійснювалися силами КДБ Мордовської АРСР, проти за участю й активною підтримкою українського республіканського КДБ. У ході оперативних дій вдалося скомпрометувати І. Геля серед однодумців на волі, здійснювалися заходи щодо ізоляції від інших в'язнів В. Мороза, який прибув у мордовські ВТК влітку 1976 р. після шестилітнього перебування у Владимирській тюрмі. Із метою дискредитації В. Мороза через оперативні можливості перед іншими політв'язнями підкреслювалося його нібито зневажливе ставлення до них, і натомість підкреслювався «авторитет» Д. Шумука. У підсумку було загострено ворожнечу між В. Морозом та Д. Шумуком, зумовлено їх взаємні звинувачення у «вождизмі» [2, арк. 106].

Зрештою, оперативники відділу КДБ у Дубравному ВТУ встановили із Д. Шумуком особистий контакт і схилили його до написання своїм знайомим за кордон листів, спрямованих проти В. Мороза. Згодом, у результаті багатоходової комбінації, один із цих листів був опублікований у березні 1977 р. в газетах «Прикарпатська правда» (Івано-Франківськ) і «Вісті з України» (рупор радянської пропаганди в середовищі української діаспори). Відповідні заходи дещо підірвали

авторитет В. Мороза серед однодумців на волі та в ув'язненні. Зокрема, засуджений учасник підпільного руху Микола Мотрюк серед співкамерників заявив: «На Україні треба оголосити траур. Така сила був Мороз, і раптом його авторитет захитався. Дзюбу зламали, а тепер підірвали авторитет Мороза, і на Заході про нього більше не будуть так говорити» [2, арк. 106].

До квітня 1979 р. робота щодо поглиблення розколу між угрупованнями українських політв'язнів у мордовських колоніях продовжувалася. Керівництво КДБ звітувало про зрив спроби Л. Лук'яненка примирити ворогуючі групи. У вересні 1977 р. останній написав листа «Панові Шумуку та всьому смугастому кошеві», в якому звинуватив Д. Шумука у фактичному здійсненні доносу на В. Мороза органам КДБ [16, с. 1134–1139]. Працівники КДБ організували ознайомлення Д. Шумука з цим документом, у результаті чого той неохайно висловився про Л. Лук'яненка, а під час побачення зі своєю дочкою заявив, що буде разом із однодумцями ще більше посилювати тиск на В. Мороза [4, арк. 90].

Про загальну атмосферу в мордовських колоніях у період зрежисованого працівниками КДБ конфлікту можна дізнатися з листа В. Мороза до дисидентки Н. Строкатої, вилученого каральними органами під час обшуку в квітні 1979 р. Дисидент підкреслював, що ситуація в середовищі політв'язнів дуже напружена, між різними групами триває ворожнеча, яка супроводжується бійками і «цинічними приниженнями». У баченні В. Мороза колонія поділилася на три угруповання – «кримінальники», «політичні» та «кримінально-політичні» в'язні – при цьому Д. Шумука та його однодумців автор листа відносив до третьої групи. За В. Морозом, такий стан речей «розпорошував сили і наносив значну шкоду громадській справі боротьби за національне визволення України» [4, арк. 328–329]. У результаті таємних дій спецслужби фактично вдалося спрямувати протестну енергію дисидентів із протистояння владі на самопоборювання. Спровокований працівниками КДБ конфлікт із часом дійсно став дуже гострим та публічним, що послаблювало рух спротиву та компрометувало його учасників у дисидентському середовищі й за кордоном.

Чимало українських дисидентів, засуджених у ході генерального погрому 1972–1973 рр., наприкінці 1970-х рр. вийшли з політичних колоній і були відправлені на заслання (зокрема, В. Чорновіл, І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Стус, Ірина та Ігор Калинці та ін.). Незважаючи на досить

складні кліматичні й побутові умови заслання, важку працю та постійний контроль з боку каральних органів, лідери дисидентського руху отримали більше можливостей для комунікації з середовищем інакодумців в Україні через листування й можливість приїжджати у короткі відпустки. Обмежувальні заходи щодо таких дисидентів проводилися під загальним керівництвом 5-го Управління КДБ СРСР у взаємодії із «зацікавленими» обласними управліннями КДБ УРСР. Робота була спрямована на недопущення з боку засланих інспірації та активізації руху спротиву в УРСР, їх якомога більш повну ізоляцію й перехоплення можливих каналів зв'язку з Україною. Для реалізації цих завдань часто використовувалася агентура – зокрема, працівники КДБ спеціально підбирали агентів, які мали виправдані приводи для поїздок в місця заслання та подальшої розробки дисидентів. Агенти здійснювали контроль за поведінкою лідерів руху також і під час їх відпусток із заслання [4, арк. 91–92]. Зокрема, стараннями в першу чергу агентури КДБ було зірвано урочисту зустріч В. Чорновола в Києві, яка мала відбутися 8 квітня 1979 р. [4, арк. 91]. У подальшому 12 травня цього ж року вдалося не допустити зустрічі на території УРСР В. Чорновола та І. Світличного, який приїхав у відпустку місяцем пізніше [4, арк. 293]. Продовжувалася робота через особисті контакти працівників КДБ з родичами В. Стуса, М. Осадчого, З. Антонюка, подружжя Калинців із метою посилення в такий спосіб «стримуючого впливу» на дисидентів [4, арк. 92]. Очевидно, родичам інакодумців на засланні пропонувалося полегшити їх долю через поради не проявляти значної громадської активності й призупинити зв'язки з іншими дисидентами.

Досить поширеною у першій половині 1980-х рр. була практика повторних арештів і засуджень українських дисидентів в місцях позбавлення волі безпосередньо напередодні їх імовірного виходу на волю. Очевидними завданнями КДБ було унеможливлення відновлення будь-якої опозиційної діяльності на території України, а також ламання морального духу та волі до боротьби ув'язнених дисидентів. Такі повторні вироки, зокрема, отримали Василь Барладяну (1980 р.), Василь Овсієнко, Ярослав Лесів, Василь Стрільців (усі три в 1981 р.), Юрій Литвин, Петро Січко, Василь Січко (усі три в 1982 р.), Ольга Гейко-Матусевич (1983 р.), Микола Горбаль (1985 р.), Іван Сокульський (1986 р.) та ін. [23, с. 31–33].

Як свідчать інформаційні повідомлення керівництва КДБ УРСР, повторні засудження

українських політв'язнів були звичайною помстою за безкомпромісність і продовження спротиву. Репресований член УГГ Василь Січко, який із грудня 1979 р. знаходився у ВТК-62 посиленого режиму в м. Черкаси, за даними КДБ, «на шлях виправлення не став, обробляв співкамерників у націоналістичному дусі, здійснював спроби збору тенденційних і наклепницьких матеріалів про становище ув'язнених в СРСР з метою їх подальшої передачі за кордон». У підсумку проти нього сфабрикували справу про зберігання наркотиків, і 4 січня 1982 р. вона була розглянута народним судом Придніпровського району м. Черкаси. Підсудний не визнав свою провину, під час процесу заявив про те, що є членом Гельсінської групи, вважає себе політв'язнем і буде повністю бойкотувати суд. У результаті В. Січка визнали винним за ст. 229-6, ч. І КК УРСР та визначили новий термін покарання – 3 р. і 6 місяців перебування у ВТК суворого режиму. Матеріали судового процесу планували використати з метою компрометації дисидента серед однодумців [9, арк. 22–23].

Не вдалося зламати в ув'язненні і батька В. Січка Петра Січка, який відбував покарання у ВТК-11 Управління внутрішніх справ Ворошиловградського облвиконкому (нині Луганська обл.). Працівники КДБ задокументували поширення ним правди про репресивний характер радянського режиму серед інших ув'язнених, а в листопаді 1981 р. організували обшук його особистих речей, під час якого було вилучено майже 50 аркушів виготовлених ним заяв протесту проти розправи над членами сім'ї Січків протягом останніх років. Зважаючи на участь П. Січка в УГГ, а також недовість усіх профілактичних заходів КДБ у його випадку, керівництво спецслужби за згодою кремлівського центру передало матеріали про його «злочинну діяльність» в органи прокуратури для відкриття проти нього повторної кримінальної справи за ст. 187-І КК УРСР («поширення наклепницьких вигадок про радянський державний і суспільний лад») [10, арк. 107–108]. Зрештою, 26 травня 1982 р., за десять діб до звільнення, П. Січку було висунуто звинувачення за цією статтею та в підсумку засуджено ще на 3 р. перебування у ВТК [23, с. 152].

Політв'язнів, які проявляли найбільш принципову та безкомпромісну поведінку під час перебування за ґратами, керівництво радянського режиму відмовлялося випускати на волю навіть у разі дуже важкої хвороби. Промовистою була ситуація дисидента Олексі Тихого, одного із членів-засновників УГГ, який у 1977 р. був засуджений до 10 р.

позбавлення волі та 5 р. заслання. Під час перебування у політичних ВТК він разом із В. Морозом, І. Гелем, В. Романюком, Д. Шумуком та ін. брав активну участь в організації та проведенні акцій спротиву, готував і передавав на волю протестні заяви та інші документи. В ув'язненні в О. Тихого було діагностовано атрофічний цироз печінки із порушенням порталного кровообігу і, на основі чинного положення про дострокове звільнення ув'язнених у зв'язку з хворобою, у травні 1979 р. КДБ Мордовської АРСР виступив із пропозицією звільнити його. У цій ситуації керівництво КДБ УРСР зайняло зовсім іншу позицію. Під приводом того, що О. Тихий «впевнений у своїй безкарності, після звільнення обов'язково активізує ворожу діяльність, а його перебування на Україні може бути використано односторонніми для підняття на щит його імені як «борця» і згуртування навколо нього», московському центру було запропоновано залишити невиліковно хворого дисидента за ґратами [5, арк. 176–177]. Фактично це рішення стало смертним вироком О. Тихому, який загинув у колоніях у 1984 р. Окрім О. Тихого, в 1984 р. у місцях позбавлення волі загинули учасники УГГ Юрій Литвин і Валерій Марченко, а в 1985 р. – поет Василь Стус [15, с. 215–216].

Висновки. Таким чином, наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. радянська каральна система застосовувала до українських дисидентів у місцях позбавлення волі широкий спектр репресивних

заходів, які поєднували прямий фізичний і психологічний тиск із прихованими агентурно-оперативними методами. КДБ прагнув максимально ізолювати лідерів руху, дискредитувати їх серед однодумців, спровокувати внутрішні конфлікти та схилити до публічного каяття. Незважаючи на масштабний тиск, українські дисиденти демонстрували високий рівень стійкості, організовували колективні й індивідуальні акції протесту, що сприяло збереженню традицій ненасильницького опору та поширенню національно-визвольних ідей. Наслідки репресивних заходів для дисидентського руху були суперечливими. З одного боку, посилення ізоляції, агентурні операції та системний тиск призвели до зменшення масштабів організованої діяльності, утворення атмосфери взаємної підозри та зниження можливостей для координації опору. З іншого боку, саме досвід спротиву в умовах таборів і заслання сформував моральний авторитет дисидентів, підготував нове покоління правозахисників і став одним із ключових ідейних засад майбутніх демократичних перетворень в Україні.

До перспектив подальших досліджень відносимо більш детальний аналіз діяльності агентурних мереж КДБ у конкретних колоніях та їхньої ефективності, вивчення впливу репресивних заходів щодо політв'язнів на дисидентське середовище в Україні, простеження розгортання руху на підтримку ув'язнених українських інакодумців за кордоном.

Список літератури:

1. Бажан О. Українські дисиденти в умовах радянської кримінально-виконавчої системи. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2022. Т. 5. С. 37–46. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2022.5.37-46>.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Спр. 1064. 249 арк.
3. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1066. 247 арк.
4. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1074. 362 арк.
5. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1075. 292 арк.
6. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1076. 365 арк.
7. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1091. 353 арк.
8. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1092. 207 арк.
9. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1093. 354 арк.
10. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1095. 331 арк.
11. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX століття). Київ : Рідний край, 2000. 616 с.
12. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою. Х. : Віват, 2016. 496 с.
13. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фолио, 2003. 144 с.
14. Іноземці про українських політв'язнів : Спогади / Упор. О. Голуб. К. : Смолоскип, 2013. 736 с.
15. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. К. : Кліо, 2019. 248 с.
16. Лев Лук'яненко обороняє Валентина Мороза. *Визвольний шлях*. 1978. № 10. С. 1133–1139.
17. Паска Б. Заходи КДБ при Раді Міністрів УРСР щодо припинення протестної активності українських дисидентів-політв'язнів у 1970-х рр. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2022. Вип. 55. С. 224–239. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269758>.
18. Паска Б. Приватна профілактика як метод боротьби КДБ проти українських дисидентів у 1970-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук : Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрого-*

бицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2022. Вип. 58. Т. 2. С. 20–26. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-2-3>.

19. Паска Б. Таємні агенти КДБ у боротьбі проти українського національного руху в 1970-х рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2022. Т. 33 (72). № 4. С. 101–106. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.17>.

20. Русин І. Невільничі мандри. Харків : Права людини, 2015. 284 с.

21. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.

22. Секо Я. Боротьба українських політв'язнів у таборах в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2013. Вип. 2 (1). С. 98–105.

23. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод : В 4 т. Т. 1 : Особистості / Упор. Є. Захаров. Харків: Фоліо, 2001. 208 с.

24. Чорновіл В. Твори : У 10-ти т. Т. 5. Публіцистика, документи, матеріали «Справи № 196» (1970–1984) / Упор. Валентина Чорновіл. К. : Смолоскип, 2007. 912 с.

Paska B.V. KGB MEASURES AGAINST UKRAINIAN DISSIDENTS IN PLACES OF IMPRISONMENT (LATE 1970S – EARLY 1980S)

The purpose of the article is to analyze the forms and methods of the activities of the State Security Committee (KGB) against Ukrainian dissidents in places of imprisonment in the late 1970s – early 1980s. The objectives of the study are to reveal the main areas of the KGB's work in penal colonies and in exile; characterize the mechanisms of ideological and psychological pressure on political prisoners; determine the consequences of repressive measures for the further functioning of the dissident movement in Ukraine. The basis of the source base of the article is declassified materials of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU), as well as the memoirs of imprisoned dissidents. The methodological basis of the article is the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a complex of general scientific and special historical methods. The author concludes that in the late 1970s and early 1980s, the Soviet penal system applied a wide range of repressive measures to Ukrainian dissidents in places of deprivation of liberty, combining direct physical and psychological pressure with covert agent-operational methods. The KGB sought to isolate the leaders of the movement as much as possible, discredit them among like-minded people, provoke internal conflicts and induce them to public repentance. Despite the large-scale pressure, Ukrainian dissidents demonstrated a high level of resilience, organized collective and individual protest actions, which contributed to the preservation of the traditions of non-violent resistance and the spread of national liberation ideas. The consequences of repressive measures for the dissident movement were contradictory. On the one hand, increased isolation, agent operations and systemic pressure led to a decrease in the scale of organized activity, the creation of an atmosphere of mutual suspicion and a decrease in opportunities for coordinating resistance. On the other hand, it was the experience of resistance in the camps and exile that formed the moral authority of dissidents, prepared a new generation of human rights defenders, and became one of the ideological foundations of future democratic transformations in Ukraine.

Key words: *Ukrainian dissident movement, Soviet regime, Committee for State Security (KGB), political prisoners, repressions, correctional labor colonies.*

Дата надходження статті: 25.09.2025

Дата прийняття статті: 07.10.2025

Опубліковано: 05.12.2025